

De wereld in evenwicht. Goden en mensen in het Oude Egypte.

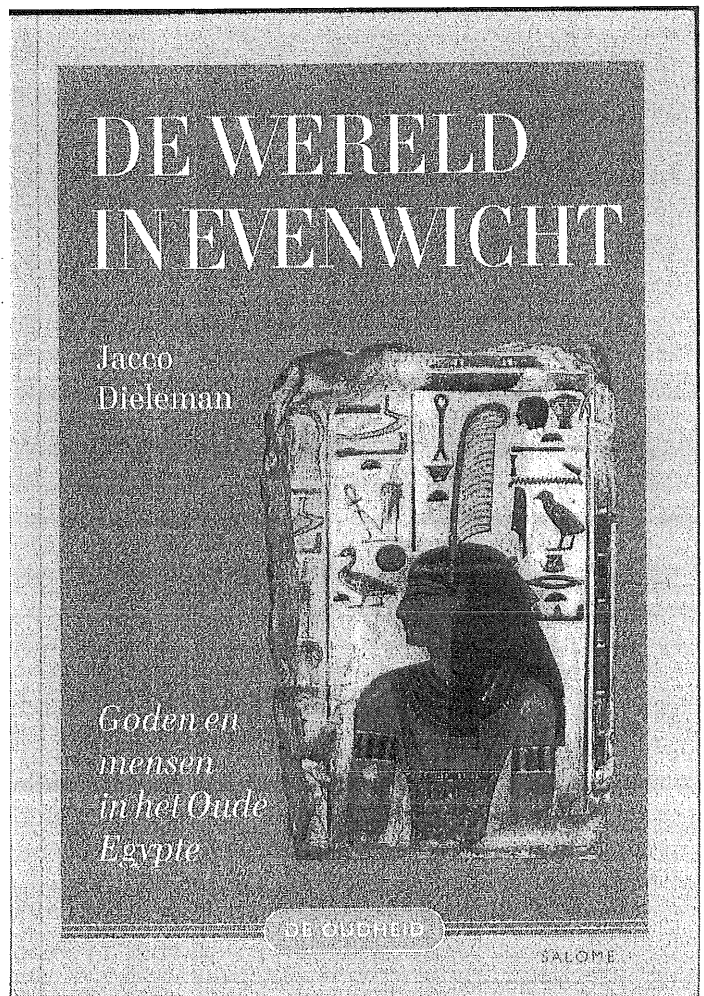
Jacco Dieleman, Salomé/Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006. ISBN 90 5356 880 8. € 14,95.

Het oude Egypte mag zich nog altijd in een enorme belangstelling verheugen, een interesse die overigens ook zo zijn schaduwkanten heeft. Niet alleen de wetenschappelijke literatuur over Egypte begint menig Egyptoloog boven het hoofd te groeien en doet hem of haar vluchten in een meer of minder beperkt specialisme binnen het immer uitdijende vakgebied, maar ook de populaire interesse voor deze oude cultuur lijkt nog lang niet over haar hoogtepunt heen te zijn. Alleen in Frankrijk al, om een enkel voorbeeld te noemen, verschenen tussen 1990 en 1998 meer dan 500 publicaties over het Egypte van de farao's – populairwetenschappelijke boeken, artikelen in publiekstijdschriften, reisverslagen, romans, detectives, stripboeken, enzovoorts – en daar komen dan nog de televisieprogramma's bij, om van het alomtegenwoordige internet nog maar te zwijgen. Ook in Nederland is sprake van een niet aflatende belangstelling van het grote publiek voor de cultuur van het oude Egypte. Dat er bij zo'n enorm aanbod veel kaf onder het koren is ligt voor de hand, al was het maar omdat Egypte bij menigeen nog altijd associaties oproept met magie en mysterie. Betrouwbare informatie is dan ook niet altijd even makkelijk te vinden, en zeker niet als het gaat om het gebied dat misschien wel het meest kwetsbaar is voor esoterische interpretaties, dat van de godsdienst van de oude Egyptenaren. Een modern Nederlandstalig boek over dit onderwerp ontbrak al jaren en het valt dan ook toe te juichen dat in deze leemte nu is voorzien door een nieuwe beknopte inleiding geschreven door de uit Leiden afkomstige maar tegenwoordig in Los Angeles werkzame Egyptoloog Jacco Dieleman.

In *De wereld in evenwicht* behandelt Dieleman binnen het bestek van 160 pagina's de belangrijkste aspecten van deze oude religie. Na een chronologisch overzicht en enkele korte inleidende hoofdstukken, waarin de vraag wordt behandeld wat we onder Egyptische religie moeten verstaan en welke bronnen ons daarover ten dienste staan, komen achtereenvolgens de godenwereld, de mythologie, het goddelijk koningschap, de wereld in en buiten de tem-

pel, lokaal initiatief bij de stichting en inrichting van cultusplaatsen, de persoonlijke vroomheid en de maatschappelijke moraal, de bescherming tegen ziekte en ongemak en het leven na de dood aan de orde. Na een afsluitend hoofdstukje over het einde van de Egyptische godsdienst volgt nog een lijst van de belangrijkste goden en godinnen, een bronvermelding van de geciteerde Egyptische teksten (maar niet van de illustraties!) en een nawoord met een uiterst beknopte literaturopgave.

Dit nawoord bevat ook een soort intentieverklaring van de auteur: "Ik heb", zegt



hij, "niet naar volledigheid gestreefd, maar geprobeerd een aansprekend boek te schrijven dat de lezer uitnodigt verder op onderzoek uit te gaan in deze fascinerende wereld". In dat laatste is hij zeer zeker geslaagd: het boek is goed geschreven zonder in jargon te vervallen en ook zonder voor het lezerspubliek op de hurken te gaan zitten. Opvallend is wel dat zijn eigen Nederlands aanmerkelijk natuurlijker overkomt dan de vertalingen van Egyptische citaten, ook al heeft hij ook daar duidelijk geprobeerd vlot Nederlands te schrijven. In een enkel geval werkt dat enigszins op de lachspieren, bijvoorbeeld waar hij de geleerde Egyptische theoloog over de oergod Atoem, die met de schepping begon door te masturberen en zichzelf via zijn mond te bevruchten, laat zeggen dat de god daarbij "zichzelf verwende". Soms is ook een feitelijke beschrijving niet helemaal gelukt. De Egyptenaren baden tot de goden met opgeheven handen, maar bij Dieleman "worden de armen gebogen langs het lichaam omhooggehouden", een tamelijk onbegrijpelijke formulering.

Dieleman's mededeling dat hij niet naar volledigheid heeft gestreefd doet een beetje merkwaardig aan. Er zijn in de loop der jaren verscheidene omvangrijke en diepgaande studies over de Egyptische religie verschenen, maar ik denk dat geen van de auteurs daarvan zou durven beweren dat zijn boek een volledige beschrijving of interpretatie bevat. Toch is Dieleman's verklaring niet geheel ten overvloede, want bij alle lof die zijn boek verdient moeten toch ook enkele belangrijke omissies worden genoemd. De godsdienst van het oude Egypte speelde zich, zoals ook Dieleman duidelijk maakt, in twee elkaar soms rakende, maar in veel opzichten totaal gescheiden domeinen af. Enerzijds was daar de officiële staatscultus waarin de koning als god onder de mensen en mens onder de goden de centrale rol speelt. Deze cultus had ten doel de wereldorde (het 'evenwicht' uit de titel van het boek) die de scheppergod aan het begin van de schepping had ingesteld in stand te houden door middel van de symbolische handelingen van het dagelijks tempelritueel. Dit voltrok zich in de voor niet-ingewijden hermetisch afgesloten tempels; die waren alleen toegankelijk voor de priesters die bij de uitoefening van hun ambt belichamingen van de goddelijke koning waren en hem daarom in de dagelijkse cultische praktijk konden vervangen. Het gros van de bevolking nam dus niet deel aan deze officiële

tempelcultus en leefde in zijn eigen religieuze wereld, ook al had die wel raakpunten met de officiële godsdienst, al was het maar omdat de goden van de tempel ook werden vereerd in wat men voor het gemak zou kunnen aanduiden als de 'volksreligie'. Terecht besteedt Dieleman veel aandacht aan deze niet-officiële kant van de Egyptische godsdienst, maar helaas gaat dit enigszins ten koste van enkele belangrijke onderdelen van de 'staatsreligie'.

Eén van de raakvlakken tussen beide domeinen wordt gevormd door de processies, waarbij het godenbeeld uit de tempel naar buiten werd gedragen om zich naar een andere tempel te begeven. Dat het 'gewone volk' daarbij op verschillende manieren contact kon maken met de anders altijd voor hen verborgen goden in de tempel wordt door de schrijver uitvoerig uit de doeken gedaan, maar waarvoor die processies nu eigenlijk dienden, waar ze naar toe gingen en bij welke feesten ze werden gehouden, daarover zwijgt hij. Dat is een beetje als een inleiding op de Christelijke religie waarin Kerstmis, Pasen en Pinksteren niet worden genoemd. Onder de lezers van zijn boek zullen ongetwijfeld veel mensen zijn die Egypte als toerist bezoeken of bezocht hebben, maar die worden geheel onwetend gelaten over het verband (dat wil zeggen de processiewegen) tussen bijvoorbeeld de tempels van Karnak en Luxor, of die van Karnak en de tempels op de westoever, of de link tussen de tempels van Edfoe en Dendera – allemaal tempels die in het reisschema van iedere serieuze Egypte-reiziger staan.

Ook het hoofdstuk over het leven na de dood, toch één van de aspecten van de Egyptische religie waarover wij het best zijn ingelicht, is verbazingwekkend kort en toch echt 'onvolledig'. De eeuwige kringloop van de zonnegod Re, die iedere avond oud wordt, sterft en achter de westelijke horizon in de onderwereld afdaalt om daar tijdelijk te versmelten met Osiris, waarna hij de volgende ochtend weer wordt herboren en als kind aan zijn nieuwe baan langs de hemel begint, wordt wel genoemd, maar het verband met de mens die sterft en vervolgens aan een nieuw leven begint wordt niet gelegd. Dieleman zegt wel dat de *akh* (een term voor gestorven 'geesten' die samen met de goden en de op aarde levende mensen de inwoners van de kosmos vormden) vanuit de afgesloten ruimte van de grafkamer deelnam aan de zonnecyclus, maar hoe dat in zijn

werk ging, daarover laat hij de lezer in het duister. Een veel voorkomende afbeelding en vele teksten maken duidelijk dat het de *ba*-ziel van de dode, voorgesteld als vogel met mensenhoofd, was die primair met de zonnecyclus in verband werd gebracht. Zoals Re 's nachts in de onderwereld tijdelijk één wordt met het lichaam van Osiris om de volgende morgen weer daaruit te herrijzen in de gedaante van Osiris' zoon "Re-Horus-van-de-Horizon", zo daalt ook de *ba*-ziel 's nachts af in het graf en smelt tijdelijk samen met het lichaam van de gemummificeerde dode. De volgende ochtend maakt hij zich weer los uit het lichaam en verlaat het graf om tegelijk met de zonnegod Re te worden herboren. Hij kan zich dan als *akh* op aarde manifesteren. Deze voorstelling werd door de Egyptenaren als "een zeer groot geheim" aangeduid; het was één van de centrale 'dogma's' van de Egyptische religie, maar het ontbreekt in Dieleman's boek. Ook de scepsis die de Egyptenaren blijkens de beroemde 'harpe-naarsliederen', met hun nadruk op het genieten van het aardse leven tegenover het ongewisse vooruitzicht na de dood, wel degelijk kenden tegenover de hierna-maalsvoorstellingen blijft onvermeld.

Misschien wel de belangrijkste en meest verbazingwekkende omissie is de godsdienstrevolutie van Achnaton, die alleen in twee korte passages in het voorbijgaan wordt aangestipt. Deze koning, die leefde aan het eind van de 14de eeuw voor Christus, verving de vele goden van Egypte door de enige god Aton, de zichtbare zonnescijf, die zonder cultusbeeld werd aanbeden. De religie van Achnaton was niet alleen de eerste monotheïstische godsdienst in de geschiedenis van de mensheid, maar ook de eerste door een mens gestichte religie – lang voor Mozes, Jezus of Mohammed. Dat Achnaton's hervorming uiteindelijk mislukte doet daar niets aan af, en vrijwel ieder boek over de Egyptische godsdienst besteedt er terecht uitgebreid aandacht aan. Een apart hoofdstukje over deze episode had in het boek van Dieleman niet mogen ontbreken.

De godsdienstwetenschappelijk onderlegde lezer zal zich ook storen aan het kwistige gebruik van de woorden 'magie' en 'magisch': de uitgebreide funeraire literatuur van de Egyptenaren, de Pyramideteksten, de Sarcofaagteksten, het Dodenboek enzovoorts worden "magische teksten" genoemd en de voorstellingen op de grafwanden werken "met de magie van woord en beeld", om maar enkele voorbeelden te

noemen. Hier dient bedacht te worden dat wij "de neiging hebben om dingen die wij niet goed begrijpen maar magie te noemen, uit gemakzucht, omdat wij dan van verder pogen tot begrijpen ontslagen zijn, en uit misverstand, in zoverre als men meent dat het woord magie iets verklaart, terwijl het in tegendeel veeleer iets is dat verklaring behoeft." Dit citaat is afkomstig uit een andere inleiding in de oud-Egyptische religie, *Mensen tussen Nijl en Zon* van de vroegere hoogleraar godsdienstwetenschap in Groningen, Th. P. van Baaren. Zonder iets af te willen doen van het belang van Dieleman's inleiding moet gezegd worden dat dit boek van Van Baaren, ondanks het feit dat het al 45 jaar oud en dus hier en daar verouderd is, nog altijd de beste Nederlandstalige inleiding in de godsdienst van het oude Egypte is. Het is niet meer leverbaar, maar antiquarisch nog gemakkelijk te vinden.

Jacobus van Dijk